

ההנהגה היהודית בלוב ובתוניסיה בתקופת מלחמת העולם השנייה עירית אברמסקי

עד מלחמת העולם השנייה הייתה ההנהגה היהודית בצפון אפריקה מסורתית ושמרנית, והורכבה בעיקר מרבנים ונשיאי ועד הקהילה. אם היו יהודים שישבו בגופים ייצוגיים של המדינה – דוגמת ראש ועד קהילת בנגאזי, אליהו פרג'ון, שהתמנה ב-1921 לחבר הפרלמנט של קירנאיקה בלוב, ונשיא ועד קהילת תוניס, אלי נטף שהיה מ-1936 חבר במועצה הגדולה של תוניסיה – לא הייתה לנציגות זו השלכה על גורל היהודים במדינה. זאת, משום שצפון אפריקה הייתה בשליטה קולוניאלית של צרפת ואיטליה, ולגופים הייצוגיים לא הייתה משמעות מעבר להענקת כיבודים לחבריהם.

בנסיבות המשבר של מלחמת העולם השנייה נוצרה במדינות אלה מנהיגות מסוג חדש. דוגמאות בולטות לשינויים ולמפנה באופי המנהיגות היהודית הן לוב ותוניסיה, שהושפעו ישירות מן הכיבוש הגרמני ומן השילוחים למחנות לעבודות כפייה ולמחנות ריכוז.

המנהיגות היהודית בלוב במהלך הגירושים למחנות

שאלת המנהיגות הייתה קריטית במיוחד בלוב במהלך הגירושים למחנות הריכוז באירופה ולמחנות במדבר סהרה, בטרופוליטניה, בתוניסיה ובאלג'יריה. האיש היחיד למעשה שניתן לכנותו רשמית "מנהיגה של יהדות טריפולי" בתקופת מלחמת העולם השנייה בלוב (עד 1944) הוא הרב הראשי אלדו לאטס. לאטס לא ייצג מנהיגות אורגנית שצמחה במקום, אלא היה רב שנשלח מאיטליה ולמעשה נכפה על הקהילה על ידי השלטונות הקולוניאליים האיטלקיים.

הקולוניאליזם האיטלקי בעל המגמות הטוטליטריות היה זקוק לפקידים צייתנים, ברוח אופי המשטר הפשיסטי, ולא למנהיגות יהודית אותנטית ובעלת יוזמה. לאטס התמנה לתפקידו ב-1937 לאחר שקודמו, הרב גוסטבו קסטלבלוניזי (Gustavo Castelbolognesi) סיים את תפקידו לאחר מחלוקת וקרע בינו לבין המושל האיטלקי, כי לא נכנע לתביעות השלטונות הפשיסטיים להתפשר בנושאי המסורת היהודית. אלדו לאטס לא היה מנהיג בעל שיעור קומה כמו קסטלבלוניזי, אולם כישרונותיו בתחום יחסי אנוש ונכונותו לפשרנות אפשרו לו לדאוג לקהילה בתחומים מסוימים. מלבד הרב הראשי שנשלח מאיטליה עמדה בראש הקהילה ועדה קרואה ממונה המורכבת מיהודים "מודרנים", משכילים שהיו ספוגים בתרבות איטליה, שונים לחלוטין מהמנהיגות המסורתית ומרוב רובם של יהודי טריפולי באותה תקופה.

עם פרסום חוקי הגזע באיטליה באוקטובר 1938 הצליח לאטס לגבש את הקהילה בנושא העזרה לעניים והחינוך היהודי. הוא ארגן פעולת התרמה למען שתי המטרות הללו, וכבר בשנת הלימודים 1938-1939 החלו לפעול בבירה שורה של בתי ספר יהודיים. גולת הכותרת של מפעל החינוך הזה הייתה הקמת בית ספר טכני ראשון לצעירים יהודים. כאשר החלו הפצצות האוויר של בעלות הברית דאג הרב לארגן תרומות מקרב בני הקהילה כדי לבנות מקלט גדול לכל אלה שנשארו מחוסרי קורת גג. כדי לטפל בהתרמות ובבניית המקלט התארגן באופן ספונטני "ועד העזרה לנזקקים" ביוזמתם של אלפונסו מימון וציון נמני. הוועד גם ניסה להציל מחורבן את בית העלמין היהודי בטריפולי שבקרבתו הוצבו סוללות התותחים נגד מטוסים.

ואולם המאורעות הדרמטיים שפקדו את יהודי לוב מפרברואר 1942 ואילך מצאו את הקהילה הלובית ללא מנהיגות. בשל תהפוכות בחזית המדבר המערבי נקלעו יהודי מזרח לוב חמש פעמים ללב זירת הקרבות. פעמיים, לאחר כיבוש בריטי קצר, חזרו הצבאות האיטלקיים. בתקופות הכיבוש הקצרות של הבריטים (פעם ראשונה מ-9 בדצמבר 1940 עד 3 באפריל 1941, פעם שנייה מ-18 בנובמבר 1941 עד 28 בינואר 1942), ראו בהם יהודי קירנאיקה משחררים מגזירות חוקי הגזע ומסכנת מעשי האלימות שהיו חשופים להם. אהדתם לבריטים גדלה במיוחד בזכות נוכחותם של חיילים יהודים ארצישראליים, ששירתו בצבא הבריטי, ונשאו סימני היכר לאומיים על מדיהם. שובם של האיטלקים אחרי הכיבוש הבריטי השני הביא לשורה של צעדים מחמירים נגד היהודים, שפגעו קשות בקהילה בלוב. בשל צעדים אלה היה מספר האבדות בנפש מקהילת לוב גבוה ממספר האבדות בכל הקהילות היהודיות במזרח התיכון ובצפון אפריקה, שהיו תחת שלטון גרמניה הנאצית או של בעלי בריתה. נוסף על העמקתה של התחיקה הגזענית בכל לוב באו שתי הגזירות החמורות מכולן: הגלייתם של יהודי קירנאיקה למחנות ריכוז וגיוסם של יהודי טריפוליטניה לעבודות כפייה.

צו ההגליה ניתן על ידי מוסוליני עצמו ב-7 בפברואר 1942. הוא דרש "לדלל" את האוכלוסייה היהודית בקירנאיקה בשל היותה גורם בלתי אמין מבחינה ביטחונית. ההגליה הייתה לשלושה יעדים: א) היהודים בעלי הנתינות הבריטית נשלחו למחנות שבויים באיטליה ואחר כך, לאחר הכיבוש הגרמני של איטליה בספטמבר 1943, למחנות הריכוז ברגן בלזן בגרמניה ואינסברוק באוסטריה. ב) בעלי הנתינות הצרפתית נשלחו למחנות הסגר בתוניסיה ובאלג'יריה. ג) בעלי האזרחות הלובית נשלחו למחנות הסגר בטריפוליטניה, הרוב לג'אדו שעל גבול מדבר סהרה, ומיעוטם ליפרן וגאריאן. יהודי טריפוליטניה, להוציא בעלי הנתינות הזרה שהוגלו עם אחיהם מקירנאיקה לאירופה ולתוניסיה, גויסו לעבודות כפייה שונות, בעיקר בשני מחנות: סידי עזאז (לא הרחק מטריפולי), ובוקבוק (סמוך לגבול המצרי).

בשעה קשה זו הורגשה יותר מאי פעם היעדרה של הנהגה ממשית בקהילה. הרב לאטס היה רגיל לטפל בשאלות הומניטריות אך לא ידע להתמודד עם צווים שהוצאו מגבוה. עם זאת

יש לזכור, כי מבחינה טכנית האחראי לביצוע ההגליה היה ועד הקהילה בקירנאיקה, שמתחומה הוחלט להגלות את רוב היהודים. מטריפוליטניה הוגלו רק בעלי הנתינות הבריטית והצרפתית – נתיני ארצות האויב. נושא ההגליה הובא לטיפולו של ועד הקהילה היהודית בקירנאיקה בבנגאזי, ולא לשולחנו של הרב לאטס בטריפולי.

בראש קהילת בבנגאזי עמד מאז 1935 איש בעל שיעור קומה ורב פעלים, רנאטו תשובה. כאשר פנו אליו השלטונות להכין רשימות יהודים המיועדים להגליה התחמק בעדינות. הוא טען כי הכנת רשימות היהודים בכל קירנאיקה היא עניין דמוגרפי מסובך, והוא עלול לקחת זמן רב. ייתכן שהיה בכך רצון לברוח מן התפקיד או ניסיון למשוך זמן. במלים אחרות – ההנהגה המסורתית הנבחרת של בבנגאזי סירבה לשתף פעולה בהכנת הרשימות להגליה.

את ארגון ההעברה למחנות נטל על עצמו מרדכי דואני מבנגאזי, איש עסקים, בעל ידע באיטלקית ומקורב לשלטונות. הוא ערך את הרשימות של יהודי קירנאיקה המיועדים להגליה. הוא התנדב להכין את הרשימות תוך חודשיים. יהודים פנו אליו בבקשה שידחה את היציאה או "יזיז" את מועד יציאתם, אך ללא הועיל. הפינוי החל בערי השדה, ואחר כך בעיר הגדולה, בבנגאזי. משפחתו של דואני והוא עצמו נשארו בבנגאזי, ויחד עמו נשארו כ-260 איש.

הגיוס לעבודות הכפייה בטריפוליטניה לא עורר כל התנגדות מצד מנהיגי הקהילה בטריפולי. הרב לאטס קיבל את הגזירה כדבר מובן מאליו בשעת מלחמה. איש לא היה מודע, גם השכבה המשכילה ביותר, למשמעות ההגליות למחנות באירופה. איש אף לא העלה על הדעת שהמגפות והרעב במחנה ג'אדו יקצרו קורבנות כה רבים (כ-600 איש תוך חצי שנה). מתוך אלפי היהודים שחלה עליהם חובת הגיוס לעבודות כפייה הצליחו להשתחרר בעיקר העשירים ובעלי הקשרים.

המנהיגות המסורתית בתוניסיה

בניגוד למנהיגות בלוב הייתה המנהיגות בתוניסיה אורגנית הרבה יותר ומבוססת מדורי דורות. יתירה מזו, ב-1921 במקום ועד ממונה שנקרא "ועד קופת העזרה והצדקה" קם בתוניסיה ועד קהילה נבחר בן 60 חברים שנקרא "ועד הקהילה היהודית". זכות הבחירה ניתנה לכל יהודי תוניס הבירה בעלי נתינות מקומית (כ-50% מכלל יהודי המדינה ישבו בבירה ובפרבריה) ששילמו לקופת הקהילה 5 פרנק. מועצת ה-60 בחרה מתוכה את הוועד המנהל בן 12 החברים שמתוכו נבחר נשיא הקהילה. תחום האוטונומיה של הוועד נשאר מוגבל למדי למרות שינוי שמו. בסמכותו היו ענייני הדת והחינוך המסורתי בלבד, ואף החלטותיו בתחומים אלו היו נתונות לפיקוח השלטונות הקולוניאליים הצרפתיים. נשיאי הקהילה בין שתי מלחמות עולם היו אז'ן בסיס (1921-1934), אלי נטף (1934-1938) ופליקס שמאמא שנבחר לנשיא הקהילה ב-1938 ובחירתו הושעתה עם פרוץ המלחמה בספטמבר 1939.

למרות תהליכי המודרניזציה שעודדו הצרפתים בתקופה שבין שתי מלחמות העולם, כל נשיאי הקהילה השתייכו לשכבה המבוססת-מסורתית בקהילה. הם היו יותר עסקנים מאשר דמויות מנהיגות בעלות תפיסת עולם מודרנית. עיקר תפקידם היה לשאת ולתת עם שלטונות הפרוטקטורט ולייצג בפניהם את האינטרס היהודי. הדור הצעיר, הבורגני והמשכיל, לא התעניין בעניינים שטיפל בהם ועד הקהילה. לפיכך הותירה האינטליגנציה הצעירה בהשפעת התרבות המערבית את הנהגת הקהילה בידי הנכבדים מן המשפחות הוותיקות. רק בעת ימי הבחירות לוועד הקהילה התעוררו ויכוחים בין הגישות השונות וגבר העניין בפעולתו של ועד הקהילה.

עם פרוץ המלחמה ביטלו הצרפתים את הוועד שנבחר בבחירות דמוקרטיות וייצג את השמרנים והציונים וקבעו ועד ממונה של מקורביהם. היו אלה אנשים שהיו מעורים בתרבות הצרפתית ולרשויות היה נוח לעבוד אתם. כנשיא הוועד מונה מואיז בורג'ל, שייצג את הסיעה שהפסידה בבחירות הדמוקרטיות שנערכו למועצה ערב המלחמה. עם הקמת משטר וישי ביולי 1940 הופקדו על ענייני הנוער היהודי שני אישים שהיו שונים מהטיפוס המקובל של חברי ועד הקהילה: עורך הדין פול גז והרופא לאון מואטי. אף שעל פי חינוכם היו מקורבים לחוגים הפרו-צרפתיים, נהנו השניים, ובמיוחד פול גז, ממוניטין אישי וציבורי גם בקרב חוגים ציוניים וקבוצות אחרות.

הכיבוש הגרמני של תוניסיה ב-9 בנובמבר 1942 שינה באחת את מעמדה וסמכויותיה של המנהיגות היהודית במקום. "המדיניות היהודית" של הגרמנים בתוניסיה התפתחה כתוצאה ממצב החזית וצורכי השעה. על ביצוע "המדיניות היהודית" היה אחראי ולטר ראוף (Rauff) מפקד הס"ד בתוניסיה.

כשבועיים לאחר הכיבוש הוטל על הקהילה היהודית קנס כספי גדול. ולטר ראוף דרש אישית מבורג'ל להיות אחראי לתשלום הקנס. כדי לשלם את הקנס נאלצו כמה יהודים עשירים למשכן את הבתים והקרקעות שברשותם. תמורת המשכון, והודות להתערבותו האישית של הנציב הצרפתי של וישי, הסכים הבנק האפותיקאי של תוניס לתת את הסכום הדרוש. למחרת תשלום הקנס, ב-23 בנובמבר 1942, ביצעה יחידת הס"ד בפיקודו של ראוף מעצרים בקרב המנהיגות היהודית. מטרת המעצרים הייתה לזרוע פחד באוכלוסייה היהודית ולהוציא מהעצורים אינפורמציה על מצב היהודים בתוניסיה. הודות להתערבותם של השגריר האיטלקי והנציב הצרפתי שוחררו הנכבדים ממעצרם כעבור שלושה ימי חקירות.

ואולם כעבור שבועיים החלו גזירות חדשות. הגרמנים התכוונו לגייס מקרב היהודים כוח עזר רב ככל האפשר כדי לנצל את כוח האדם היהודי והרכוש היהודי לצורכי המצב בחזית. אבל יש לזכור, כי השפלה והתעללויות היו פרי יוזמתם של אנשי אס.אס האמונים על האידיאולוגיה הנאצית ולא חלק מתוכנית אב גדולה כמו באירופה.

ולטר ראוף הודיע לנשיא הקהילה מואיז בורג'ל ולרב הראשי חיים בלאעיש על גזירת עבודות הכפייה. ב-6 בדצמבר 1942 דרש ראוף משניהם לספק בין 3,000 ל-4,000 יהודים לעבודות כפייה לצורך הקמת ביצורים בצפון תוניסיה ובדרומה. ראוף גם ציין מפורשות, שלמחרת בבוקר יש להגיש רשימה שמית של המועמדים לכך. לשמע הבשורה פרץ הרב הראשי בבכי, ואילו נשיא הקהילה ניסה להסביר שהרכבת רשימה שמית של הכשירים לעבודה תוך יממה איננה ניתנת לביצוע. בתגובה השיב ראוף כי "אם אין אתם יכולים בזמן הנקוב למצוא 2,000 יהודים אדאג אני באמצעות אנשי לגייס 10,000".

התגבשות מנהיגות קהילתית חדשה בשעת משבר

כאשר חזר בורג'ל מן הפגישה עם ראוף כינס את ועד הקהילה הממונה וביקש להיוועץ בחברים: האם לציית להוראות או להתנגד להן. ההחלטה שהתקבלה הייתה לציית להוראות הנאצים כדי להרוויח זמן. ראשי הקהילה החליטו שאינם יכולים להתנגד לגרמנים ולו באופן פסיבי, כי הדבר עלול להחמיר עוד יותר את מצב היהודים. בפגישה צוין, שכוחות בעלות הברית קרובים, ויהיה אפשר לנסות ולמנוע את הגזירה על ידי ניסיונות להשהות את הגיוס. כדי לשכנע את ראוף בנחיצות הדחייה פנו לעזרתו של הנציב הצרפתי אסטוה. הנציב אמנם השתדל אצל הגרמנים, ואולם תמורת הדחייה ב-24 שעות העלה ראוף את מכסת מגויסי הכפייה מ-2,000 ל-3,000.

כשהוגשה הרשימה לראוף הוא דרש שלמחרת אכן יתייצבו 3,000 פועלים יהודים מצוידים בשמיכות ובצידה לדרך במקומות הריכוז שייקבעו. הדרישה המיידית הזאת הייתה לבורג'ל בבחינת הפתעה וביצועה היה מעל לכוחות הוועד. למרות המאמץ לגייס עובדים בכל רחבי העיר הצליחו לגייס כ-200 איש בלבד.

ניתן לזהות שתי תגובות, גרמנית ויהודית, ברגע המשבר הזה. כאשר ב-9 בדצמבר 1942 בבוקר הגיע ראוף לבית הכנסת הגדול שבשדרות פריס ולא מצא שם את המספר הנדרש של יהודים מגויסים, החל בפעולות עונשין. הוא היכה מתפללים והשליכם מבית הכנסת, העמידם בחוץ בגשם שוטף ואיים להוציא להורג את מנהיגי הקהילה. 100 נכבדי קהילה נעצרו ושימשו כבני ערובה. בינתיים החלו החיילים הגרמנים במצוד אחרי גברים ברחוב, ללא הבחנה, והובילום למרכז הגיוס שנקבע בחצר אחד מבתי הספר של כי"ח.

התגובה השנייה על חוסר האונים של מנהיגות הקהילה בראשות בורג'ל הייתה עלייתו הברורה של פול גז כמנהיג העדה תחת הכיבוש הגרמני. כאשר ב-9 בדצמבר חשש בורג'ל להתייצב לבדו מול ראוף ולהודיעו שאנשיו לא הצליחו לגייס את המספר הנחוץ של פועלים יהודים, התנדב פול גז להתלוות אליו. נוכח השתוללותם של חיילי ראוף בבית הכנסת ואימוני ההוצאה להורג את ההנהגה הודיע גז לראוף, שהוא מוכן לעמוד בראש "ועד לגיוס כוח אדם יהודי" שיאסוף את המספר הדרוש של עובדי כפייה. הוועד פרסם מודעה הקוראת לכל

הגברים שנולדו בשנים 1925-1914 ללא הבדל אזרחות להתייבב לעבודה. כמו כן ביקש מן המשטרה יחידה שתסייע בהכוננת היהודים לחצר בית הספר של כ"ח. בלחץ הטרור ברחוב, בבית הכנסת ובבניין ועד הקהילה והאיומים שהפיצו הגרמנים החלו היהודים להתייבב לגיוס. הקהילה נרתמה כדי להבטיח אספקה למגויסים – קופסאות שימורים, לחם, כלי עבודה, שמיכות וכד'. המגויסים הסתדרו בשורות ונבדקו על ידי רופאים. עוד באותו יום הוצאו מבית הספר כ- 1,700 איש והובלו במשאיות למקומות העבודה. ראוף תבע להכין למחרת עוד 1,000 מגויסים לעבודות כפייה. "ועד הגיוס" הצליח לגייס את המספר הנדרש אבל הם התגייסו באתר גיוס אחר. כשהגרמנים הגיעו בבוקר לבית הספר של כ"ח ולא ראו את המגויסים, החלו מיידי במצוד ברחובות וגייסו בכוח ואיומים 400 איש. כאשר החלו להובילם לעבודה נתקלו ב- 1,000 הצעירים שגויסו בידי גז, נטלו מהם 600 למילוי המכסה ושלחום למקומות העבודה.

מכאן ועד סוף הכיבוש הגרמני בתוניסיה במאי 1943 הפך "ועד הגיוס" בראשות גז למנהיגות בפועל של הקהילה. במחצית השנה של הכיבוש הגרמני שינה ועד הקהילה היהודי את פניו לחלוטין. הוועד, שעד לאותו הזמן עסק בעיקר בענייני דת וצדקה, נאלץ היה לספק ליהודים את כל השירותים, בדומה ל"יודנראט" במזרח אירופה. אומנם מואיז בורג'ל נשאר נשיא הקהילה באופן רשמי, אך את האחריות לביצוע מדיניות הגיוס והיוזמה להקמת שירותי האספקה והשירותים נטל על עצמו פול גז. "ועד הגיוס" הפעיל לשכה ובה ארבעה מדורים: המזכירות, מדור שעקב אחר יציאתם וחזרתם של עובדי הכפייה, מדור ביקורת המחנות שעקב אחרי מצב העובדים, ומדור לאיתור ה"משתמטים". במהלך הכיבוש גייס הוועד כ- 5,000 איש, שנשלחו לכ- 30 מחנות בסביבות תוניס הבירה ובקווי החזית במערב (אלג'יריה) ובמזרח (לוב).

נוסף על לשכת הגיוס פעלו מטעם "ועד הגיוס" עוד שש ועדות שסיפקו את כל שירותי הקהילה: ועדת בריאות, ועדה להספקת מזון, ועדת הלבשה וועדת מחנות, שסיפקו לעובדי הכפייה את כל צורכיהם. עוד שתי ועדות טיפלו בצורכי הקהילה האחרים: ועדת כספים, שהייתה אחראית על תשלום הקנסות לגרמנים, ושירות התרגום שהיה אחראי על התקשורת בין הגרמנים לקהילה. כאשר "ועד הגיוס" התרשל בהספקת מספר המגויסים הנדרש הוטל על הקהילה קנס שני בסך 3 מיליוני פרנקים. ראוף דרש את הקנס ב- 15 בפברואר 1943. הקנס שולם מקופת הקהילה תוך 24 שעות. נטל הקנס נפל על כתפיהם של עשירי הקהילה בלבד – 1,397 איש נשאו בו, מתוך כ- 40,000 יהודים שחיו בבירה.

סיכום

המנהיגות שעסקה בגיוס עובדי כפייה ובהכנת הרשימות להגליה זכתה לביקורת קשה הן בלוב והן בתוניסיה, שתי הארצות היחידות בצפון אפריקה שנאלצו להתמודד עם שאלות אלה

בתקופת המלחמה והכיבוש. פעולותיו של דואני עוררו ביקורת קשה ורגשי טינה אצל בני הקהילה. הוא הואשם בביצוע מלאכה בזויה בפקודת השלטונות הפשיסטיים, שדמתה מבחינות רבות לתפקידי היודנראטים באירופה. אחרי המלחמה היגר דואני עם משפחתו לפירנצה שבאיטליה ושם נפטר.

אנשי "ועד הגיוס" בתוניסיה כונו בפי בני התקופה בשמות גנאי שונים כגון "המשטרה היהודית" או "הטרמיטים" (הנמלים הלבנות, מזיקים שמכלים את הצמח). ואולם התלונה העניינית העיקרית שהושמעה נגד פול גז בעצם ימי הכיבוש הייתה ביקורת על כך שגויסו בעיקר פשוטי העם ולא בעלי היכולת. ואומנם, בין הפעילים ב"ועד הגיוס" היו גם צעירים שעבודתם בשירותם של פול גז ואנשיו שימשה מגן בפני הליכה למחנות העבודה. יש לזכור, כי מדיניות הציות מאונס לגרמנים התקבלה רשמית על ידי הוועד הממונה בראשות בורג'ל ב-6 בדצמבר 1942, וזאת הייתה גם מדיניותו של "ועד הגיוס" בראשות גז. ללא ספק היה בסיס לטענה שהצעירים העשירים והמשכילים בקהילה, הן בלוב והן בתוניסיה, הופלו לטובה. עם זאת, הודות לפעולות אנשי ועד הגיוס השתפר באופן משמעותי מצבם של היהודים במחנות: ללא האספקה שגייסו והעבירו, היו רבים מתים מרעב וממחלות.

לאחר המלחמה השמיעו צעירים יהודים בתוניסיה ביקורת נוקבת על מדיניות הציות של "ועד הגיוס". לדעתו של מקסימיליאן טרנר, המתורגמן הראשי מטעם "ועד הגיוס", רוב עבודות הכפייה לא היו עבודות נחוצות ודחופות אלא עבודות שנועדו לנטרל את כושר ההתנגדות של הצעירים היהודים. סילוואן לומברוזו, פעיל יהודי ברשת המודיעין הצרפתית בתוניסיה, טען לאחר המלחמה, שכניעת ראשי הקהילה לטרור הגרמני לא הייתה מחויבת המציאות, משום שהכוחות הגרמניים בתוניסיה היו קטנים ונמצאו תחת איום מתמיד; לא היה באפשרותם לשעבד את האוכלוסייה היהודית ללא שיתוף פעולה מצדה.

פול גז ובנו של מואיז בורג'ל השאירו יומנים אישיים, שבהם תיעדו את ששת חודשי הכיבוש הגרמני יום אחר יום, ובהם הביעו סיפוק ואף גאווה על כושר התארגנותם שאפשר היענות מהירה לתביעות הגרמנים, ובאופן כזה להביא לכך שהקהילה תעבור את ימי הכיבוש בשלום יחסי. מכל מקום לומברוזו וטרנר לא השמיעו בפומבי את דעתם על התנגדות פעילה ומאורגנת בזמן הכיבוש.

ללא ספק היה פול גז דמות הרבה יותר כריזמטית ממרדכי דואני בבנגאזי. על פול גז גם הוטלו, נוסף על משימות הגיוס, גם כל משימות ההספקה והדאגה לעובדי כפייה ולבני משפחותיהם שנשארו מאחור. יהודי לוב גם לא עמדו באיום של טרור גרמני והתעללויות, במעצרים ובקנסות. דואני התנדב לבצע את מלאכת ההגליות בלי שנאלץ לעמוד בכל אותם הלחצים של הכיבוש הגרמני, שלא היו קיימים בתחומי הכיבוש האיטלקי. יעילותו של גז והאופן שבו התייצב בראש הנהגת הציבור בשעה של מבוכה וחוסר אונים הביאו להפסקת הטרור הגרמני ברחובות. יתירה מזו, היענותו הראשונית, אולי הספונטנית, לא הייתה תגובה

חד פעמית. במשך כל ימי הכיבוש התמיד פול גז במדיניותו ונשא באחריות למרות לחצים כבדים מצד בני הקהילה.

"ועד הגיוס" בתוניסיה הוא דגם של מנהיגות יהודית אותנטית. בתוניסיה ניתן להבחין בהתפתחותה ההדרגתית של מנהיגות אחראית ומנוסה שצומחת מלמטה, ולא מנהיגות שנכפתה מלמעלה כמו בלוב. הסמכויות הרחבות שברשות "ועד הגיוס" בתוניסיה מזכירות הרבה יותר את סמכויות היודנראטים באירופה, לעומת התפקיד אד הוק שהוטל על דואני בבנגאזי. בתוניסיה משולב אופי ההנהגה היהודית בהופעתם של יותר מרכיבים בתוכנית הגרמנית הכוללת נגד היהודים. הסמכויות הנרחבות של "ועד הגיוס", יחד עם גזירת הקנסות, מחנות העבודה ואריזציה של רכוש יהודי היו חלק בלתי נפרד מן "המדיניות היהודית" של הגרמנים בתוניסיה.

מקור: בשביל הזכרון, 36, 2000, עמ' 55 – 60.